

ГРАМАТИКА

*Зоя Валюх
Київський національний лінгвістичний університет*

ФУНКЦІОНАЛЬНА РОЛЬ ОСНОВИ ТВІРНОГО СЛОВА В ПРОЦЕСАХ ДЕРИВАЦІЇ

У статті з'ясовано роль твірної основи у формуванні семантики похідного слова і семантико-структурних зв'язків мотивувального слова та його дериватів. Обґрунтовано зумовленість дериваційної потенції мотивувальних слів особливостями їхньої частиномовної належності та лексичної семантики. Проаналізовано специфіку дериваційного потенціалу слів різної частиномовної належності, основним засобом установаження якого є словотвірна парадигма.

Ключові слова: дериваційний потенціал, словотвірна парадигма, дериват, твірне слово, твірна основа, словотвірне значення, лексико-семантична група.

Новим етапом у дослідженні сучасного українського словотвору стало вивчення сукупностей дериватів, об'єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови. Воно зумовлене зміщенням уваги дослідників з дериваційного форманта на твірну основу (твірне слово) як на чинник типології. Цей підхід дістав назву основоцентричного, у межах якого перед дослідниками постали проблеми, пов'язані з формуванням семантики похідного слова і семантико-структурних зв'язків мотивувальної основи та її дериватів, із потребою обґрунтувати зумовленість дериваційної потенції слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, формальними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками, з установаженням принципів класифікації й аналізу похідних за ознаками твірних тощо. Вирізнення спільних особливостей та відмінностей у породжувальній здатності різних лексико-граматичних класів одиниць, а в їхніх межах – різних лексико-семантичних груп дає змогу розподілити всі слова сучасної української мови за їхньою словотвірною спроможністю, “побачити спільне в окремих, атомарних явищах, створити лад у хаотичному” [4, 201]. У зв'язку з цим

перед дослідниками постає завдання виявити ті характерні особливості твірних основ, які уможливають чи унеможливають процес творення на їхній базі дериватів і яких саме, з'ясувати ті чинники, які впливають на дериваційну активність і продуктивність твірної основи та її семантико-словотвірні трансформації. Усе це сприяє створенню типології словотвору, що ґрунтується на функціональному навантаженні твірної основи.

Специфічною комплексною одиницею класифікації й аналізу словотвірного матеріалу, що уможливорює вияв системної організації словотвору, стала словотвірна парадигма як сукупність дериватів, безпосередньо мотивованих тим самим твірним словом. Вона найповніше відображає дериваційний потенціал окремих слів тієї самої частини мови або цілих лексико-граматичних розрядів слів як твірної бази, виконує прогностичну функцію в словотворі.

Словотвірну парадигму формують ряди дериватів одного ступеня творення, об'єднані тотожністю твірної основи і протиставлені словотворчими формантами. Ступінь, або такт, процесу словотворення, зауважує Т. Беляєва, починається з основи твірного слова, яка, обираючи афікси, сумісні з нею структурно, граматично і семантично, реалізує свої словотвірні потенції в похідному слові [2, 17]. Твірна основа за такого підходу виступає не пасивною ланкою, а джерелом, тим структурним і семантичним осередком, що започатковує дериваційний процес. “Структура й семантика похідного слова, – зазначає В. Грещук, – є результатом взаємодії, співдії формально-семантичних особливостей твірної основи й форманта, детермінованої різноманітними семантичними, формальними, лексико-системними, семантико-синтаксичними, структурно-словотвірними, стилістичними чинниками” [3, 37]. З огляду на це з-поміж усієї сукупності комплексних одиниць словотвору основну роль у відображенні дериваційного потенціалу слова відіграє саме словотвірна парадигма. Вона дає змогу виявити словотвірну потужність твірних баз різної частиномовної належності, визначити чинники, які впливають на дериваційну поведінку твірних, зумовлюють можливості акту деривації чи унеможливають його. Отже, якщо взяти основу за одиницю, що виконує організаційну функцію, словотвір-

на система української мови постане як система впорядкованих рядів дериватів – словотвірних парадигм, пор.:

чоловік → *чоловіченько, чоловічок, чоловічисько, чоловічище, чолов'яга, чоловічина, чоловічий, чоловіків;*

чинбар → *чинбарня, чинбарство, чинбарний, чинбарський, чинбарити, чинбарювати;*

дивак → *дивачка, дивачок, дивацтво, дивацький, дивакувати, дивачити;*

середняк → *середнячка, середнячок, середняцтво, середняцький;*

круглий → *кругляк, круглота, круглісінкий, круглявий, круглястий, кругліти, округлити;*

мислити → *мислитися, мислений, мислячий, мислення, мислитель, вимислити, домислити, змислити, замислити, намислити, недомислити, обмислити, помислити, примислити, розмислити, умислити та ін.*

Кількісний і якісний склад словотвірної парадигми визначає насамперед належність вершинного слова до певної частини мови, а в межах частини мови – до лексико-семантичного розряду чи тематичної групи, адже подібно до того, як у морфології іменник має форми відмінків, але не може мати часових і особових форм, так і в словотворі кожен лексико-граматичний розряд, кожна лексико-семантична група слів породжує свої, закономірно саме їй властиві похідні, а кожне узуальне похідне є реалізацією словотвірного потенціалу певного базового слова [4, 18].

Частиномовна зумовленість словотвірної класифікації зовсім не означає залежності словотвору від морфології чи злиття словотвору з морфологією. Не випадковим є те, що порівняння словотвірних підсистем різних частин мови вказує на значні відмінності у використанні способів і засобів словотворення, у типології словотвірних значень, зумовлених категорійними властивостями того чи того лексико-граматичного класу слів [6, 53]. Установлення дериваційного потенціалу основ слів різної частиномовної належності за допомогою кількісного і якісного аналізу реалізованих у словотвірних парадигмах словотвірних категорій, на думку Н. Клименко, слугує надійною основою не лише для порівняння різних лексико-тематичних груп слів тієї самої частини мови, а й для типологічного зіставлення словотвірних систем різних мов [5, 81].

Частиномовна належність основи твірного слова є визначальною характеристикою твірних при вивченні їхньої ролі у словотвірних процесах, оскільки словотвірні значення десубстантивів не можуть вийти за межі семантичного континууму ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до предмета’, деад’єктивів – ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до ознаки’, девербативів – ‘субстанція, ознака, дія, що мають стосунок до дії’ тощо [3, 8]. Пор.:

шинкар → *шинкарка, шинкарик, шинкаренко, шинкарчук, шинкарівна, шинкарство, шинкарів, шинкарський, шинкарювати, шинкарити*;

дослідник → *дослідниця, дослідництво, дослідницький*;

ситник → *ситничок, ситниківна*;

буряк → *бурячок, бурячище, буряківник, бурячиння, бурячний, буряковий*;

глибокий → *глибоченький, глибоченний, глибочезний, глибокість, глибобінь, глибочина, глибочінь, глибочіти, глибоко*;

багрянний → *багрянниця, багрянність, багрянець, багрянень, багрянистий, багрянити, багряніти, багряно*;

щебетати → *щебет, щебетання, щебетун, щебетнути*;

зрішити → *зрішитель, ззрішити, зогрішити, нагрішити, согрішити*;

писати → *писання, письмо, писанина, писулька, писало, писець, писар, писака, писальний, писаний, писатися, написати, записати, переписати, підписати, вписати, виписати, дописати, надписати, недописати, описати, обписати, пописати, приписати, прописати, розписати, відписати, списати*;

міняти → *мінятися, міняючи, міняйло, міняльник, мінянка, міняння, мінячка (комаха – товкунець звичайний), виміняти, наміняти, поміняти, розміняти* та ін.

Н. Арутюнова відзначала, що основи слів кожної частини мови функціонують у словотворенні згідно зі своїми особливими закономірностями, порушення яких у мові трапляється зрідка, тому що семантична структура дієслівних основ, наприклад, містить уявлення про процес, семантика основ іменників – поняття про предметність, а компонентом значення основ прикметника є уяв-

лення про ознаку, якість чи властивість [1, 83]. Цю думку підтвердили конкретні дослідження. Так, порівняння словотвірних парадигм слів різної частиномовної належності виявило специфічні особливості в можливостях реалізації їхнього словотвірного потенціалу. Зокрема, словотвірну парадигму дієслова як частини мови, що відіграє основну роль у побудові речення, структурують іменникові, прикметникові й дієслівні деривати, у яких зреалізована дієслівна валентність, оскільки дієслово називає цілу ситуацію, учасників якої можна назвати окремими похідними словами [7, 83]. У цьому простежують таку закономірність: не кожен валентність дієслова зреалізовано в його дериваті, але немає похідних, семантика яких не була б зумовлена дієслівною валентністю.

Словотвірні парадигми дієслова і прикметника – частин мови, яким властиве значення процесуальної та статичної ознаки, виявляють спільні риси, що відрізняють їх від іменникових парадигм. До них належить передусім наявність у структурі їхньої субстантивної зони дериватів із семантикою ‘абстрактна дія’ і ‘абстрактна ознака’ (пор.: *каятися* → *каяття*; *відкочувати* → *відкочування*; *вести* → *ведення*; *слабий* → *слабість*, *слабота*; *ситий* → *ситість*; *мудрий* → *мудрість*; *голубий* → *голубінь*, *голубизна*; *безмежний* → *безмежність* та ін.), а також похідних зі значенням кількісної модифікації ступеня вияву ознаки відповідно в дієслівній та в ад’єктивній зонах (пор.: *кричати* → *покрикувати*; *шуміти* → *пошумлювати*; *червоний* → *червонастий*, *червонуватий*; *синій* → *синюватий*, *синястий*; *рожевий* → *рожевуватий*, *рожевенький*; *глибокий* → *глибоченький*, *глибочезний*; *кислий* → *кислуватий*, *кислючий* тощо). Водночас словотвірна парадигма дієслова містить деривати зі значенням часової модифікації, яких немає у складі субстантивних та ад’єктивних парадигм, пор.: *густи* → *відгусти*, *загусти*, *одгусти*, *перегусти*, *погусти*, *прогусти* та ін.

Релевантним формально-семантичним чинником, що визначає структуру словотвірної парадигми, є лексико-граматичний розряд у межах певної частини мови. Наприклад, належність твірної основи до таких розрядів, як якісні чи відносні прикметники, досить помітно відбивається на її словотвірно-парадигматичних функціях: непохідні й похідні основи якісних прик-

метників є твірними для всіх повнозначних частин мови, основи ж відносних прикметників, хоч і беруть участь у словотворенні, проте менш активно й регулярно. Напр.:

тісний → *тісна, тіснота, тіснява, тіснуватий, претісний, затісний, тісненький, тіснити, тісно*;

хитрий → *хитряк, хитрун, хитрик, хитруха, хитрюга, хитрий* (субст.), *хитрість, хитроці, хитринка, хитруватий, хитрючий, хитрючий, прехитрий, хитренький, нехитрий, хитрити, хитро*;

худий → *худавий, худенький, худесенький, худюсінський, худючий, худючий, худина, худорба, худчина, худяк, худнути, худо*;

політичний → *політичність, політично, аполітичний*;

сонячний → *сонячність, сонячно*;

зоряний → *зоряність, зоряно*;

носовий → *носовик*;

літній → *по-літньому* та ін.

Ґрунтовне дослідження словотвірних парадигм якісних прикметників української мови, зокрема тих, які вказують на параметричні й просторові ознаки, позначають колір, смак, внутрішні якості людини тощо, проведене В. Грещуком, дало змогу виявити типологію твірних ад'єктивів, можливості їхніх дериваційно-змістових трансформацій, словотвірний потенціал різнотипних груп твірних прикметників та з'ясувати причини, що її зумовлюють. Він, зокрема, установив, що похідні зі значенням 'носій ознаки' утворюються і від якісних, і від відносних прикметників, тоді як деад'єктиви з транспозиційними і модифікаційними значеннями від відносних прикметників не утворюються. Найбільша дериваційна спроможність послідовно властива тим прикметникам, для яких найменування кольористичної ознаки в сучасній українській мові є єдиною або первинною номінативною функцією. Таких твірних небагато, як резюмує дослідник. Це прикметники *білий, жовтий, зелений, чорний, синій, червоний, сивий, сірий, голубий, сизий, рожевий, багряний, рум'яний, блакитний, рудий, русявий*. Прикметники, у семантичній структурі яких ознака кольору є вторинною номінацією, або зовсім не дають похідних (значно частіше), або характеризуються незначною спроможністю (рідше) [3, 132].

Значеннева спільність іменників тієї самої лексико-семантичної групи зумовлює структурну й семантичну однотипність їхніх словотвірних парадигм. Проте навіть семантично однотипні іменники як твірні слова виявляють неоднакову дериваційну активність: конкретні парадигми істотно розрізняються повнотою і типами словотворення, що зумовлено особливостями словотвірної системи, характерною особливістю якої є тенденція до вираження певних словотвірних значень, ніж їхня обов'язковість. Тенденцію до повної реалізації дериваційного потенціалу виявляє незначна кількість іменників у межах кожної лексико-семантичної групи. З-поміж них здебільшого непохідні багатозначні іменники, що здавна є активно вживаними в мові, похідні іменники, семантика яких найбільш значуща в суспільному житті людини. Ці іменники становлять основу лексико-семантичної групи.

Отже, системно-парадигматичні властивості твірних одиниць найповніше представлені в словотвірній парадигмі – комплексній одиниці класифікації й опису дериваційної системи мови, яка виконує системотвірну функцію. Саме множина всіх похідних, безпосередньо мотивованих одним твірним словом, у їхніх зв'язках і взаємозумовленостях засвідчує функціональне навантаження твірної основи в словотворі. Вона є засобом виявлення специфіки реалізації в похідних одиницях певної словотвірної семантики різних лексико-семантичних груп слів у межах тієї чи тієї частини мови, а також способів словотворення та словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в дериватах.

1. Арутюнова Н. Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. – М., 1961; 2. Беляева Т. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. – М., 1979; 3. Грецук В. В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995; 4. Земская Е. А. Словообразование как деятельность. – М., 1992; 5. Клименко Н. Ф. Словообразовательные гнезда слов как объект типологического изучения // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы VI респ. научн.-практ. конф. – Самарканд, 1991. – С. 81–83; 6. Лопатин В. В. Словообразование как объект грамматического описания (концепции и методы) // Грамматическое описание славянских языков. – М., 1974. – С. 47–60; 7. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его словообразовательный потенциал // Проблемы структурной лингвистики. 1982. – М., 1984. – С. 81–96.

В статье определена роль производящей основы в формировании семантики производного слова и семантико-структурной взаимосвязи мотивирующего слова и его дериватов. Установлена зависимость деривационной потенции мотивирующих слов от их частеречной принадлежности и особенностей лексической семантики. Проанализирована специфика деривационного потенциала слов, принадлежащих к разным частям речи, основным средством установления которого является словообразовательная парадигма.

Ключевые слова: деривационный потенциал, словообразовательная парадигма, дериват, производящее слово, производящая основа, словообразовательное значение, лексико-семантическая группа.

The role of productive word stem in semantics forming of derivative word and semantic structural relation of motivational word and its derivates was determined in the article. The dependence of derivative potentiality of motivational words from their belonging to different speech parts and peculiarities of lexical meanings was specified. The specificity of derivational potential of words belonging to different speech parts, the main way of determination of which is word-formative paradigm was analyzed.

Key words: word-building potentiality, word-building paradigm, derivate, productive word, productive stem, derivational meaning, lexical-semantic group.